

Протиепідемічні заходи влади на Волині (початок XVII ст.)

Анотація. Мета дослідження – на основі документальних матеріалів розглянути заходи карантинного характеру, до яких удавалися луцькі ґродські й земські урядники задля стримування епідемії чуми 1601 р. в Луцькому повіті, а також висвітлити особливості способу життя у цей час представників певних категорій населення. **Методологія дослідження** полягає у застосуванні порівняльно-історичного методу, принципів об'єктивності та системного підходу при вивченні соціально-історичних явищ і процесів. **Наукова новизна**. Визначено конкретні протиепідемічні заходи, їх ефективність щодо запобігання поширенню епідемії чуми, до яких удавалися ґродська й земська влада Луцького повіту. Окреслено особливості епідеміологічної свідомості та поведінки представників різних соціальних верств населення. **Висновки**. Установлено, що на території повіту епідемія тривала близько чотирьох місяців – від 2 вересня майже до кінця грудня 1601 р. На початку жовтня місцева влада перенесла через неї сесію (рочки) земського суду на початок 1602 р. Сесію ґродського суду відтермінували на шість тижнів, до 15 листопада, а по цьому її перенесли ще раз – на 27 грудня 1601 р. Попри протести деяких представників панівного соціального стану, які вбачали у скасуванні судових рочків ущемлення своїх приватних інтересів, насправді це рішення було доволі важливим з епідеміологічного погляду. Адже завдяки цьому «відомчому карантину», запровадженому ґродськими й земськими становими судово-адміністративними інституціями шляхти, удалося уникнути прибуття до Луцька з різних куточків повіту, охопленого моровицею, чималого контингенту шляхетських позивачів і відповідачів, а також їхніх слуг. Водночас зазначені протиепідемічні заходи насправді мали половинчастий характер, оскільки впродовж усього часу епідемії (за винятком невеликого періоду) регулярно засідав Луцький ґродський уряд, приймаючи відвідувачів як із термінових, так і з різних рутинних справ. Територію повіту постійно курсували возні, дрібні судові урядники. Епідемічна небезпека не змусила частину шляхтичів відмовитися від збройного насильства. Одним із наслідків подібних конфліктів стали часті поїздки їх учасників із периферії до Луцька, до ґродського уряду. Тим часом населення сільської глибинки, до якого ще не дісталася чума, не надто змінювало звичний триб життя, зокрема брало активну участь в ярмарковій торгівлі.

Ключові слова: Волинь, Луцький повіт, чума, протиепідемічні заходи, ґродські та земські рочки, ґродські й земські урядники, епідеміологічна свідомість і поведінка.

Заразні хвороби впродовж тисячоліть приносили людям страждання і смерть. Особливо страшними були пандемії (від. гр. «пав» – «увесь» та «δῆμος» – «народ»), які в минулому косили людей на різних континентах. Під час однієї з пандемій чуми, що виникла близько середини XIV ст. і дістала назву «чорної смерті», лише в Європі померли, як припускають дослідники, понад 25 млн людей. Не менше жертв моровиці було й в Азії та Африці. Остання з відомих людству пандемій чуми, що розпочалася наприкінці XIX ст., також не стала лагідною – вона забрала життя кільканадцяти мільйонів осіб¹. Свого часу влада у західноєвропейських країнах, налякана нищівними для населення наслідками, удавалися до вельми жорстких заходів, аби стримати поширення чуми. Крім іншого, на це було спрямовано суворі правові акти з промовистими заголовками на кшталт «Шибениця» – для

¹ *Byfield T.* Renaissance: God in Man, A.D. 1300 to 1500: But Amid Its Splendors, Night Falls on Medieval Christianity (Christian History Project). – Edmonton, 2010. – P.33–34; *Frith J.* The History of Plague, Part 1: The Three Great Pandemics // *Journal of Military and Veterans' Health*. – 2012. – Vol.20. – №2(April). – P.12–13, 15; *History of Epidemics and Plagues*. – 2001. – P.6–7 [Електронний ресурс]: <http://fliphtml5.com/zidh/ibir/basic>

порушників медичних законів, або «Вогонь» – за ним належало спалювати заражені об'єкти. Для населення випускали листівки, в яких у доступній формі пояснювали, як урятуватися від зараження. Із-поміж різних екзотичних рекомендацій, що їх давали тогочасні медики, траплялися і слушні з погляду сучасних епідеміологічних уявлень поради, як-от чимшвидше залишити зону зараження й уникати контактів зі хворими².

У минулому чума часто з'являлася на українських землях. Не став винятком щодо цього й початок XVII ст., коли, зокрема, від моровиці страждало населення Волині. Як уже було зазначено, нашу статтю присвячено вивченню (на основі ґродських і земських актів) історії епідемії чуми 1601 р. в Луцькому повіті. Власне, ідеться про такий аспект цієї теми, як адміністративно-правові заходи місцевої ґродської й земської влади, спрямовані на протидію поширенню інфекції. Певну увагу приділимо також розгляду деяких поведінкових реакцій населення, що проявлялися під час чуми. Оскільки дослідники не проявляли до цього питання великого інтересу, то, у цьому випадку, утримаємося від відповідного історіографічного огляду.

Натомість звернемо увагу на таке. Накопичений нашими предками досвід боротьби, або, радше, спроб боротьби з такою тяжкою заразною хворобою, як чума, виявляється, не є чимось абстрактним для наших сучасників, або темою, що цікава лише жменьці заангажованих фахівців. Нині світ, як і кілька століть тому, опинився віч-на-віч із пошестю, проти якої немає ліків. Ідеться про коронавірусну інфекцію, що забирає тисячі людських життів. Медицина поки що не може впоратися з нею – подібно до того, як у середньовічній і ранньомодерній Європі лікарі були безпорадними перед чумою. Упадає в око, що заходи, до яких нині вдаються органи влади в різних країнах для приборкання пандемії, разюче нагадують або прямо копіюють протичумні методи минулого. Приміром, суворий карантин щодо вражених епідемією міст і морських суден. Якщо у XVI ст. в деяких західноєвропейських країнах оселі з хворими на чуму позначали певними графічними знаками, огорожували ці будинки ланцюгами і прикріплювали до них віхті соломи, то щось подібне запровадила нині угорська влада³.

Отже, як можемо переконалися, заразні хвороби є реальною загрозою для населення й у наші дні, а адміністративні методи щодо запобігання епідеміям можуть повторювати досвід минулого. Звісно, це не означає, що дослідження протичумних заходів влади, до яких вона вдавалася на Волині на початку XVII ст., має на меті дати дороговказ сучасним посадовцям, або, тим паче, визначити якісь медико-санітарні інструкції для населення в непевний з епідемічного погляду час. Насправді йдеться не про публіцистичне спрощення проблем, пов'язаних із пошуком на досвіді минулого певних актуальних управлінських рішень, дотичних до епідеміологічної сфери, а про дослідження, яке потребує тривалої, копіткої праці. Завдання цієї студії полягає у здобутті нового історичного знання, пов'язаного з епідемічними циклами чуми початку XVII ст. на Волині, із діями місцевої влади, яка зіткнулася з подібним викликом, а також, певною мірою, із деякими спостереженнями щодо того, як місцеве населення реагувало на моровицю.

² *Boeckh Ch.M.* Images of plague and pestilence: iconography and iconology. – Kirksville, Missouri, 2000. – P.13–15.

³ Див.: [Електронний ресурс]: https://24tv.ua/v_ugorshhini_hvori_ta_z_pidozroyu_na_koronavirus_povinni_kleyiti_na_svoyi_budinki_spetsialni_znaki_n1306267

Початок жовтня 1601 р.: відтермінування сесій станових шляхетських судів

Восени 1601 р. на Волинь прийшла чума. Від 2 вересня пошесть поширювала-ся в різних містах і містечках, приміром у Володимирі, Ковелі, Милянєвичах, а та-кож у низці сіл. 26 вересня з'явилася в Луцьку. Епідемія не лише забирала людські життя, а й негативно вплинула на економіку, одним зі свідчень чого стало різке скорочення на Волині чопового побору (податку на спиртні напої)⁴.

Інформація про те, як представники органів станової шляхетської влади Луцького повіту відреагували на моровицю у краї, збереглася в деяких тогочасних документах. Зокрема 1 жовтня 1601 р. до Луцького замку, в якому того дня засідали ґродські урядники – суддя Остафій Єлович Малинський, бурґрабій і намісник луцького підстарости Адам Ольшамовський, а також писар Войтех Станішевський – при-були їхні колеґи із земського суду: суддя Федір Чаплич Шпановський, підсудок Іван Хрінницький і писар Михайло Гулевич Воютинський. Вони зробили таку заяву:

«Ми, згідно з нашим обов'язком, з'їхавшись сюди, до Луцька, для того, щоби судити і чинити земські святомихайлівські роки, які нинішнього, 1601 р., для провадження [їх] та суду припали на день св. Михайла. Ми готові судити ці роки. Однак нас застерегли як їх милості пани сенатори, так і багато чесних людей про небезпеку морового повітря в тутешньому Луцькому повіті – в декількох місцях і поблизу тутешнього міста Луцька. Більше того, тут, у місті Луцьку, уже вимер і зачинений один зараже-ний повітрієм дім на ринку – балвера Малхера».

Отже земські урядники на своєму засіданні (воно відбулося, судячи з усьо-го, 30 вересня 1601 р., тобто наступного дня по католицькому церковному святі св. Михайла) дійшли думки скасувати судову сесію, відкриття якої збіглося з епі-демією чуми, що поширювалася Луцьким повітом. Як уже зазначено, 1 жовтня ці урядники звернулися до ґродських колеґ, аби зафіксувати власну заяву в луцьких ґродських книгах. Цим вони фактично додатково легітимізувати своє значуще в публічно-правовому й соціально-політичному плані рішення про скасування зем-ських рочків. Ґродські урядники відреагували на звернення земських. Зокрема за присутності шляхтичів, які з'їхалися на судові рочки, вони підтвердили факт за-раження чумою будинку «балвера» (бальвера; від пол. «balwierz» – цирульник, ви-конував також функції лікаря) Малхера та ізоляцію цієї оселі.

Упадає в око, що Луцький ґродський уряд, зі свого боку, оголосив про скасуван-ня найближчої сесії ґродського суду:

«Зважаючи на цю небезпеку від повітря, за згідним зволенням усіх їх ми-лостей панів обивателів Луцького повіту, які зволіли з'їхатися сюди, до Лу-цька, а також чинячи щодо цього згідно з посполитим правом, не проводячи нині через повітріє святомихайлівських років, наказали останні відволати енеральному возному [...] Цей [...] возний, при нас, луцьких ґродських уряд-ників, відволав земські луцькі роки. Так само і ми через небезпеку повітря наказали цьому самому возному відволати (що вже зроблено) луцькі ґродсь-кі роки, які припали на четвер, 4 жовтня нинішнього 1601 року»⁵.

⁴ Заява Л.Древинського про недоїмку щодо збору чопового побору у Волинському воеводстві, 7.XII.1601 // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.793–793 зв.

⁵ Заява луцьких земських і ґродських урядників про скасування судових рочків через епідемію чуми, 1.X.1601 // Там само. – Арк.755 зв. – 756.

Як можна було переконатися, земські урядники Ф. Чаплич Шпановський, І. Хрінницький, М. Гулевич Воютинський, спираючись у тому числі на позицію авторитетних у шляхетському середовищі осіб, котрі формували своєрідну громадську думку, визнали обґрунтованим рішення скасувати сесію земського суду, що мала часову прив'язку до католицького церковного свята св. Михайла. Крім покликань на зафіксовані в повіті факти епідемії, зокрема неподалік від Луцька, земські урядники вважали за потрібне виокремити такий епізод чумної експансії: безпосередньо в місті першими її жертвами стали люди, які мешкали в домівіці балвера Малхера, а також він сам. Як видається, те, що список померлих 1601 р. в Луцьку від моровиці відкрили саме ці жителі, не було випадковістю, адже представник медицини контактував із різними пацієнтами, серед них могли трапитися й заражені. Додатковим фактором ризику для жильців цього будинку стало його розташування на ринку в Луцьку, куди звідусіль з'їжджалися люди. Тож під час епідемії ця активна в економічному плані частина міста виявилася зоною, де вірогідність інфікування була надто високою.

Невідомо, чи заблокувала місцева влада вхід і вихід із будинку балвера Малхера по тому, як було встановлено, що тут з'явилися хворі на чуму – до такої практики нерідко вдавалися за подібних обставин у західноєвропейських містах. Хай там як, цілком очевидно: після того, як в інфікованій оселі Малхера не залишилося жодної живої душі, доступ до неї стороннім заборонили. Цей захід безперечно був виправданим з епідеміологічного погляду. Адже в такий спосіб відбулася локалізація вогнища зарази, яке продовжувало тліти – у спустілому після моровиці домі явно господарювала чумна паличка, тобто небезпечний для здорових людей збудник смертельної інфекції.

Як уже зазначено, О. Єлович Малинський, А. Ольшамовський і В. Станішевський розглянули звернення земських урядників. Вони підтвердили скасування свято-михайлівської сесії Луцького земського суду, а також звеліли возному «відволати» – публічно оголосити про це. Таке рішення вони обґрунтували як покликання на норми чинного законодавства, так і на одностайне волевиявлення шляхти, котра прибула на судові рочки. Отже гродські урядники визнали обґрунтованим рішення скасувати сесію земського суду, що мала часову прив'язку до церковного дня св. Михайла. Наголошувалося, що це узгоджується «з посполитим правом». Справді, у Литовському статуті 1566 р. (розд. IV, арт. 27) епідемія чуми тлумачилася як одна із законних підстав скасування земських судових рочків:

«Естли бы, чого Боже ухвой, въ томъ повѣтъ повѣтрее моровое было, а то бы значнѣ показовало, подъ такимъ часомъ также роки не мають быти сужоны, а по томъ часѣ, яко повѣтрее моровое оминеть, маеть врьдъ въ томъ повѣтъ, гдѣ судъ есть, роки выволати, а тые, которымъ бы была потреба, мають се справовати за тыми жѣ позвы своими на другихъ рокохъ, которіе по томъ повѣтреу выволаные близко припадати будутъ».

Окрім того, що епідемія чуми визначалася достатньою причиною для скасування судових рочків, у статуті все ж доволі нечітко описувався механізм практичного застосування цього положення. Мовляв, відповідним чином потрібно діяти лише за умови, якщо моровиця «значно проявиться», тобто набуде в межах повіту значного масштабу. У цій статті передбачалося й те, що по завершенні епідемії місцевому уряду належало публічно оголосити про скликання наступної судової сесії, на яку переносилися справи, що їх не змогли розглянути на попередній, скасованій через чуму.

Важливо наголосити, що суддя, бурґрабій і писар, котрі представляли Луцький ґродський уряд, визнали за потрібне публічно оголосити також про скасування ґродських років, які мали бути скликані 4 жовтня 1601 р., наказавши возному їх «відволати». Проте одним цим рішенням, яке урядники ухвалили 1 жовтня, вони не обмежилися. За кілька днів, а саме 4 жовтня, відбулося засідання Луцького ґродського уряду за участю місцевого підстарости Матія Стемпковського, судді О.Єловича Малинського й писаря В.Станішевського. Вони заявили, що прибули до Луцька для проведення ґродських судових рочків. Водночас констатували, що все шляхетство, яке зібралось на судову сесію, висловилося за її відтермінування через моровицю. Представники ґродського уряду додатково прояснили свою колективну позицію з цього питання:

«Луцькі ґродські рочки... [не випадає провести в раніше визначений час] через морове повітріє, яке явно проявилось на багатьох місцях біля Луцька і чим далі, тим більше поширюється. Більше того, і тут, у самому Луцьку, [воно] помітно проявилось в балвера Малхера – з огляду на нього його дім уже замкнений. Через це [рішенням] панів земських судових, а також за дозволом усіх панів шляхти відволано й відкладено недавні земські роки, що припали на римське свято святого Михайла. Відтак [ми] відклали ці ґродські [роки] та наказали [їх] відволати генеральному возному Волинського воеводства Матису Славогурському – до найближчих луцьких ґродських років, які [згідно зі] своїм порядком припадають через шість тижнів. Цей возний, чинячи з обов'язку свого уряду, довів до загального відома: гучним голосом відволав ці роки й обнародував [це] у замку та перед Луцьким замком, про що вчинив свою реляцію й визнав особисто, ставши перед урядом»⁶.

Тобто луцькі ґродські урядники подбали про те, щоб їхнє рішення відтермінувати судову сесію, яку належало розпочати 4 жовтня 1601 р., виглядало обґрунтованим. Задля цього вони покликалися на прецедент: аналогічне рішення земських урядників. М.Стемпковський, О.Єлович Малинський і В.Станішевський загалом повторили аргументацію своїх земських колеґ щодо потреби скасувати судові рочки – ідеться про констатацію факту моровиці в Луцькому повіті, а також про історію з вимерлим від чуми й зачиненим через це будинком луцького балвера Малхера. Водночас ґродські урядники звернули увагу на вельми швидкий темп поширення епідемії на території повіту («чим далі, тим більше»). Те, що вони перенесли ґродські рочки на шість тижнів, тобто на понад сорок днів, не означало спеціальне встановлення у цих часових межах тогочасного епідемічного карантину. Насправді йшлося про звичну практику скликання сесій ґродського суду через кожні шість тижнів. Щодо порядку проведення земських рочків, то після скасування їх свято-михайлівської сесії 1601 р. наступна мала відбутися після 6 січня 1602 р., тобто по католицькому святі Трьох Королів. Звісно, що у цьому випадку – так само, як і з перенесенням ґродських рочків – ішлося про усталену політико-адміністративну і правову традицію, без її спеціальної прив'язки до суто епідеміологічних резонів.

Отже доходимо думки: через небезпеку епідемії чуми луцькі земські та ґродські урядники фактично узгоджено ухвалили скасувати сесії, відповідно, земського і ґродського судів. На практиці це означало припинення на певний час допливу до Луцька з повіту, в якому вирувала моровиця, чималої кількості людей, як-от

⁶ Заява луцьких ґродських урядників про скасування судових рочків через епідемію чуми, 4.X.1601 // Там само. – Арк.763 зв. – 764 зв.

позивачів і відповідачів – шляхтичів, котрі прибували особисто, у супроводі своїх слуг, свідків, а також осіб, що виконували адвокатські функції. За тодішньої епідемічної ситуації в Луцькому повіті всі ці люди наражали себе на небезпеку захворіти, або ж, як носії інфекції, самі ставали джерелом її поширення. Для Луцького ґродського суду цей своєрідний «відомчий карантин» мав тривати шість тижнів (тобто його сесія повинна була відкритися 15 листопада 1601 р.), а для земського – від початку жовтня 1601 до 6 січня 1602 рр. включно, тобто майже три місяці. Однак чума, схоже, не збиралася зважати на перспективні плани роботи луцьких урядників (докладніше про це йтиметься нижче).

Попри те, що земські урядники вдалися до певних обґрунтувань і правових дій, пов'язаних із відтермінуванням святомихайлівських земських рочків 1601 р., у цьому вони виявилися переконливими не для всіх представників панівного соціального стану. Про це довідуємося, зокрема, із протестації, яку 2 жовтня вніс до луцьких ґродських книг шляхтич Михайло Немира Лебецький від імені київського воеводи князя Костянтина Острозького. Із документа випливає, що через скасування сесії земського суду останній не спромігся залагодити свої боргові справи зі шляхтичем Щасним Харлінським і, відповідно, не зміг вступити у володіння деякими заставними маєтностями. М.Немира Лебецький оцінив збитки, що їх зазнав К.Острозький, у 3 тис. польських злотих через, мовляв, безпідставне скасування урядниками земських рочків («Ихъ мѣсть пань Федор Чапличъ Шпановскийи, пань Иван Хренницкийи и пан Михаилло Гулевичъ Воютинскийи, вриадники земские луцкие, без данья причины слушноє оныхъ роковъ тепер прыпалыхъ судити не хотели, поведаючи, якобы никакоєс небезпечєнство от поветрия»). Представник К.Острозького заявив, що князь у судовому порядку відшкодуватиме свої втрати з маєтків винуватців – земських урядників, які буцімто неправомірно скасували сесію земського суду⁷.

Із засудженням рішення земських урядників про відтермінування святомихайлівських рочків Луцького земського суду виступив також шляхтич Ян Бавор Пилитовський. 27 грудня 1601 р. через шляхтича Яна Хмелевського, слугу шляхтича Яна Цимінського, він передав луцьким ґродським урядникам заяву на земських судових урядників – суддю Федора Чаплича Шпановського, підсудка Івана Хрінницького, а також писаря Михайла Гулевича Воютинського, звинувативши їх фактично у зриві вже згаданої судової сесії Луцького земського суду 1601 р., недотриманні процедури (передбаченої Литовським статутом) скликання трикоролівської сесії цього суду 1602 р., що завдало особисто йому чималої шкоди, адже він не зміг вчасно владнати судові суперечки з кількома шляхтичами⁸.

Отже не обійшлося без категорично незгодних зі скасуванням судових рочків через вибух чуми. Ці особи вболівали за свої економічні інтереси й вочевидь особливо не переймалися епідемічною безпекою місцевого населення. Оскільки невдоволені скасуванням сесій станового суду погрожували домагатися відшкодування своїх збитків за рахунок тих, хто ухвалював подібні рішення, то, як видається, місцеві урядники (як земські, так і ґродські) прагнули якомога ретельніше обґрунтувати своє рішення про перенесення років, що, як можемо переконатися, не завжди їм удавалося.

⁷ Протестація від імені К.Острозького щодо скасування луцьких земських судових рочків, 2.X.1601 // Там само. – Арк.760–760 зв.

⁸ Заява Я.Бавора Пилитивського про протиправні дії луцьких земських урядників, 28.XII.1601 // Там само. – Арк.814 зв. – 815 зв.

Епідемічні ризики в Луцькому повіті після скасування у жовтні 1601 р. судових рочків

Навряд чи можемо поставити під сумнів, що скасування через епідемію судових рочків, до чого вдалися земські та ґродські урядники, тією чи іншою мірою посприяло стримуванню моровиці в Луцькому повіті. Утім не варто й перебільшувати значення цього владного рішення. По-перше, воно з'явилося по тому, як чума впродовж майже місяця косила тут людей. Тобто відмова від судових рочків (до слова, попередня сесія Луцького ґродського суду розпочалася 23 серпня)⁹ не була гарантованим засобом негайної зміни ситуації з пошестю на краще, а лише спробою аби її не погіршити. По-друге, ухвалене в розпал епідемії рішення позбавити Луцьк напливу специфічного контингенту приїжджих – позивачів і відповідачів (якщо йдеться про клієнтів ґродських судів, то, як мінімум, на півтора; якщо ж про тих, кому належало прибути до земського суду – максимум на термін близько трьох місяців) аж ніяк остаточно не вирішувало проблему контролю над заразною хворобою. Річ у тому, що протичумним адміністративним заходам, до яких удалися ґродські урядники, бракувало системності. Те, що у виставлених ними 1601 р. адміністративних перепонах для чуми були великі проріхи, підтверджує, зокрема, той факт, що Луцький ґродський уряд, попри небезпечну епідемію в повіті, продовжував свою роботу у звичному безперервному режимі та, відповідно, приймав численних відвідувачів. Тож інфекція й надалі могла потрапляти до Луцька, а звідти вихлюпуватися назовні.

Те, що режим роботи ґродського уряду не змінився на початку жовтня 1601 р. – по тому, як шляхтичам повіту повідомили про скасування земських судових, а також ґродських рочків, підтверджують джерела. Приміром, 1 жовтня до Луцького ґродського уряду звернувся шляхтич Станіслав Одинець Соколовський. Він на поліг записати до актових книг, що особисто прибув до замку, аби надати правової сили договору зі шляхтичем Якубом Здитовецьким щодо застави своєї частини села Стадники Луцького повіту (нині в Острозькому р-ні Рівненської обл.), однак його контрагент не з'явився. Причому С.Одинець уважав за потрібне зазначити, що цього дня оголосили про відтермінування земських рочків через настання «повітря» («для повітря, котореє се всчинаєт»)¹⁰.

Загалом джерела дають достатньо підстав для думки, що поширення в Луцькому повіті епідемії, а також реакція на це лихо земських і ґродських урядників не спричинили припинення в місті ділової активності, яка потребувала правового підкріплення. Тож ґродським урядникам не доводилося сидіти без діла. Зокрема 2 жовтня 1601 р. в Луцькому замку перед бурграбієм постав возний енерал Валентій Тучаницький. Він доповів про виконане ним ще 23 липня «доепідемічне» службове відрядження до міста Старого Чорторійська Луцького повіту (нині село Маневицького р-ну Волинської обл.). Там В.Тучаницький увів шляхтича Яна Семикрасу, слугу князя Ю.Чорторійського, у володіння кількома волоками землі, а також трьома підданими зі Старого Чорторійська¹¹. Неважко переконатися, що возний прозвітував про цю справу вже по тому, як Луцьким повітом почала поширюватися епідемія чуми.

⁹ Див., напр.: Запис до луцьких ґродських книг С.Левеевича про продаж земельної ділянки в Луцьку Г.Уездецькому, 28.VIII.1601 // Там само. – Спр.63. – Арк.450–452.

¹⁰ Заява С.Одинця щодо неявки до Луцького ґродського уряду Я.Здитовецького, 1.X.1601 // Там само. – Спр.62. – Арк.756–756 зв.

¹¹ Визнання возного про введення Я.Семикраси у володіння землею та підданими у Старому Чорторійську, 2.X.1601 // Там само. – Арк.759 зв. – 760.

Датовані жовтнем – першою половиною листопада 1601 р. свідчення джерел, які проливають світло на те, що відбувалося в адміністративно-судовій сфері, призначені для повітової шляхетської влади Луцького повіту, не лише підтверджують факт регулярних засідань гродського уряду в особливий судово-правовий період, що настав після того, як офіційно було скасовано земські та гродські рочки. Інформація цих джерел дає також можливість скласти предметне уявлення про те, якою мірою моровиця позначилася на способі життя повітового шляхетства, під чий потреби був налаштований спосіб життя їхніх підданих.

Узагалі для шляхтичів епідемія чуми не стала достатньою причиною, аби цілком згорнути свою активність, націлену на забезпечення власних економічних інтересів, особливо, якщо для них виникала якась загроза. Зокрема в такому ключі діяв Костянтин Хребтович Богуринський, який 5 жовтня 1601 р., ігноруючи небезпеку зараження, прибув до повітового центру. Від себе особисто, а також від імені решти власників села Богурин Луцького повіту (нині с. Бугрин Гошчанського р-ну Рівненської обл.) – матері Полонії Сасинівни Калечницького (Іванової Хребтовичової Богуринської), старшого брата Івана Хребтовича Богуринського, а також Стефанової Козинської та Андрія Рогуцького – він подав до гродського уряду протестацію проти князів Костянтина, Януша й Олександра Острозьких, власників Рівного та Рівненської волості, із чийого відома піддані останніх почали прибирати до своїх рук богуринські землі та угіддя¹².

Шляхтичі, які звикли домагатися свого грубою силою, також не бажали чекати, коли в Луцькому повіті вщухне чума. Причому вони, а також особи, які постраждали від їхньої агресивності, охоче вдавалися до доступних їм у цей непевний з епідемічного погляду час правових важелів задля здобуття переваги над опонентами. Переконатися у цьому можемо на прикладі кривавого конфлікту, що на початку жовтня 1601 р. спалахнув між Іваном Ісайковським та Якубом Сулимовським – обидва вони на певних умовах мали в держанні частини села Яловичі Луцького повіту (нині Млинівського р-ну Рівненської обл.) разом із тамтешніми селянами. Про подробиці цієї історії дізнаємося, зокрема, із протестації, з якою 6 жовтня з'явився до Луцького гродського уряду зять Я.Сулимовського шляхтич Юрій Вербицький. Він розпочав свою «жалісну» розповідь, адресовану бурґрабієві Адамові Ольшамовському (той представляв гродську владу), із нарікань на нехтування І.Ісайковським як християнських, так і шляхетських цінностей, що, на думку постраждалої сторони, спричинило невмотивований, підступно спланований і реалізований напад цього шляхтича на свого сусіда:

«Той пан Ісайковський не мав підстав для будь-яких претензій до пана Сулимовського. Однак, забувши про страх Господній, любов до ближнього, не вдовольняючися посполитим правом, яким звикувати кожен добрий чоловік, удався до непристойних і невідповідних дій. Адже 5 жовтня нинішнього 1601 року він дізнався, що пан Сулимовський, як спокійна людина, увечері того ж таки дня мав їхати на поле, щоб оглянути збіжжя. Узявши це до уваги, пан Ісайковський розставив по різних місцях своїх підданих: одних у своєму млині, других заховав на городах, а декого – біля дзвіниці. Наказав їм: “Як пан Сулимовський поїде на поле, то не зможе оминати цю греблю, там зустрінеться зі мною – щоб усі ви, лише вдарять у дзвін, кинулися, як на битву!”

¹² Протестація власників Богурина проти Костянтина, Януша та Олександра Острозьких, 5.X.1601 // Там само. – Арк.765–766.

Вишикувавши своїх хлопів по тих місцях, наказав скинути гребельний місток. Пан Сулимовський, як чоловік спокійний, бережений посполитим правом, поїхав на поле беззбройний, верхи на коні. Підїхав до греблі й побачив скинутий місток. Зліз із коня, щоб поправити той місток. Тоді пан Ісайковський зі своїми слугами та помічниками, спеціально приготувавшись до цього, вихопився і крикнув: “Бийте, убийте пана Сулимовського!”. По цьому вдарили у дзвін на гвалт – так, як наказав пан Ісайковський. Із тих потаємних місць вирвалися хлопи зі зброєю, із киями та залізниччям. Несподівано вдарили на пана Сулимовського, збили з ніг і побили. Побитого й лежачого у крові, його жорстоко рубав на землі сам пан Ісайковський. Тим часом слуги пана Сулимовського, які були у себе вдома, почули крики та гуки. Вони прибігли на порятунок свого пана, однак пан Ісайковський їх побив, потовк і жорстоко порубав. Одного з них, Станіслава Шенявського, побитого і закривавленого, він сам рубав на землі й жорстоко, тиранськи замордував. А другого – Бартоша Ястрембського, також прибитого киями до землі, люто рубав своєю рукою без будь-якого милосердя. Залишив тих побитих і лежачих у крові, бо подумав, що всі вони мертві. Після цього його хлопи пограбували і здерли все, що кожен із тих мав. По цьому настільки ганебному й мерзотному мордуванню, грабежу та обдертю приїхала вночі з возами жалісна дружина, уроджена пані Ганна Звяртовська Сулимовська, і забрала тіла до свого додому».

Ю.Вербицький не обмежився озвученням у Луцькому гродському уряді сутності цього інциденту, а й заявив, що постраждала в ньому сторона внесе додаткові протестації. А ще попросив надати йому возних для засвідчення наслідків злочину, а також для опитування свідків на місці події. Луцький гродський уряд, попри складну епідемічну ситуацію в повіті («под тотъ час теперешнии подоизраного поветриана»), призначив йому возних – Станіслава Янковського і Станіслава Сосницького, яким мали асистувати шляхтичі-свідки Валенти Лешневський і Стефан Пясецький. Возні швидко впоралися з дорученням та оперативно прозвітували про це перед гродським урядом¹³.

Як переконуємося, з'ясування стосунків між шляхтичами-сусідами, кожен з яких мав підданих у с. Яловичі, переросло в гострий конфлікт із пораненими, убивством і грабежами. Сторона, яка вважала себе постраждалою, докладно описала обставини нападу на Я.Сулимовського, що його здійснив І.Ісайковський за всіма правилами військового мистецтва – із розвідкою планів противника, вибором найзручнішого місця для атаки, прихованим розміщенням своїх сил на різних напрямках, попередньою домовленістю про бойові сигнали, а також застосуванням фактору раптовості. Для здійснення цього задуму було залучено чимало селян І.Ісайковського, а у процесі розвитку інциденту чисельність учасників останнього зростає за рахунок долучення до нього певної кількості підданих Я.Сулимовського. Навіть якщо на момент кривавого зіткнення, що відбулося в межах Яловицької маєтності, у цьому селі ще не виявили хворих на чуму, однак для місцевих мешканців вочевидь не було секретом, що епідемія цієї заразно смертельної хвороби вирує в Луцькому повіті. Це означає, що той, хто став ініціатором події на Яловицькій греблі, жив у своєму вузькому світі, обмеженому селом, не переймаючись тим, що відбувається назовні. Для нападника гостроактуальними були його поточні інтереси, а не загроза моровиці.

¹³ Протестація проти І.Ісайковського, внесена до луцьких гродських книг від імені Я.Сулимовського, 6.X.1601 // Там само. – Арк.768 зв. – 771.

Утім локалізувати конфлікт межами одного села виявилось неможливим. Для постраждалої сторони виникла потреба поїхати до Луцька, аби спробувати домогтися справедливості правовими методами. По цьому від повітового центру до Яловичого рушили двоє возних із двома своїми помічниками для з'ясування обставин інциденту. Причому в Луцькому гродському уряді звернули увагу на труднощі й небезпеки, пов'язані з відрядженням возних із повітового центру на периферію, оскільки у краї панувала епідемія. Як переконаємося, через уже згаданий конфлікт дедалі більше людей із різних місцевостей мандрували територією повіту, що став чумною зоною.

До слова, через декого з тих, хто постраждав в Яловичому, виникли небажані з епідеміологічного погляду скупчення людей в Луцьку. Про це дізнаємося зі звіту возних Станіслава Янковського і Станіслава Сосницького перед гродським урядом, який вони зробили 12 жовтня 1601 р. Крім іншого, ці возні надали інформацію, згідно з якою вони виконали певні службові обов'язки під час похорону вбитого в Яловичах Станіслава Шенявського, слуги шляхтича Якуба Сулимовського:

«Нас послали на прохання нащадків небіжчика Шенявського на похорон, або, радше, для обволання. Були при похороні тіла небіжчика Шенявського, що відбувся 12 жовтня 1601 р. в Луцьку у ченців, були в костелі. Обволали: «Це тіло замордував пан Ісайковський!». По цьому тричі, згідно з правом, обволали згаданого Ісайковського та його помічників у господі, у замку, на ринку та над труною»¹⁴.

Отже відгомін трагічних подій, які 5 жовтня 1601 р. сталися в Яловичах, дотривав до Луцька не лише в тому сенсі, що постраждала сторона звернулася до гродської влади з опротестуванням дій кривдника – у цьому місті відбувся також похорон загиблого в Яловичах шляхтича С.Шенявського. Причому з наведеного вище опису стає зрозуміло, що у жовтні в Луцьку не було якихось протиєпідемічних обмежень, пов'язаних із поховальними обрядами і процесіями. Адже вочевидь численні учасники похорону, а з ними й возні С.Янковський та С.Сосницький, по чергово побували в костелі, у господі, тобто винайнятому приміщенні, де свого часу зупинявся С.Шенявський, а ще – у замку, на ринку, на цвинтарі. У кожному з цих місць, серед яких були, отже, і такі важливі міські об'єкти, як костел, замок і ринок, в яких постійно юрмилося багато людей, возні виконували «обволання», тобто публічно оголошували імена вбивці – І.Ісайковського та його спільників.

Потрібно зазначити, що правова реакція осіб, утягнутих у конфлікт в Яловичах, не була, сказати б, дорогою з одностороннім рухом, де лише представники сторони Я.Сулимовського розповідали про вади та моральні виразки свого опонента, маючи на увазі покарати його згідно з чинними правовими нормами. Річ у тому, що І.Ісайковський також удався до дій, які, крім іншого, ще більше активізували своєрідний комунікаційний канал між Яловичами й Луцьком. Уже наступного дня по тому, як на Яловицькій греблі відбулося криваве зіткнення, І.Ісайковський послав до Луцького гродського уряду свою людину зі скаргою на сусіда, Я.Сулимовського, котрий, за його словами, учинив проти нього злочин¹⁵. Подавач судової скарги, І.Ісайковський, підкріпив свою правову позицію щодо наслідків кривавого інциденту свідченням урядових осіб, возних¹⁶.

¹⁴ Зізнання возних про обволання вбивць під час похорону С.Шенявського, 12.X.1601 // Там само. – Арк.776–776 зв.

¹⁵ Скарга І.Ісайковського на Я.Сулимовського, 24.XII.1601 // Там само. – Арк.807–808.

¹⁶ Реляція возного щодо поранення І.Ісайковського, 24.XII.1601 // Там само. – Арк.809–810.

Утім перед нами не стоїть завдання дати відповідь на запитання, чиї аргументи переконливіші: Я.Сулимовського чи І.Сайковського, і хто з цих двох шляхтичів-сусідів був нападником, а хто – жертвою нападу. Важливе те, що згадані вище документи проливають світло на життя представників шляхетського стану волинської глибинки під час епідемії чуми. У цій історії безспірний факт полягає в тому, що на території Луцького повіту, яку дедалі більше охоплювала епідемія чуми, у сільській місцевості не припинялося збройне з'ясування стосунків між представниками панівного соціального стану. Наслідком стало не лише втягнення в орбіту гострого протистояння частини місцевого населення, поранення та загибель деяких активних учасників колотнечі, а й супутній цій події шлейф правової активності, яка спричинила жваве курсування зацікавлених осіб і представників ґродської влади між Яловичами й Луцьком. Звісно, такі інтенсивні контакти аж ніяк не сприяли епідемічній безпеці населення. Упадає в око, що напередодні конфлікту шляхтичі, які володіли селом, а також їхні піддані займалися своїми звичними господарськими справами та, схоже, не надто переймалися загрозою моровиці. За великим рахунком, підтвердженням такої безтурботності – принаймні з боку шляхетських власників – може бути факт виникнення збройного протистояння між І.Сайковським і Я.Сулимовським. Адже той, хто вчинив напад, мислив категоріями своїх дуже конкретних, приземлених, прагматичних інтересів, явно абстрагуючись від будь-яких епідемічних загроз.

Примітно, що учасниками різних силових розбірок могли бути не лише чужі між собою люди, а й родичі, агресивна натура яких не вгамовувалася хоч і під час епідемії чуми. Зокрема з фізичним насильством родичів довелося зіткнутися дрібному шляхтичеві Йосипові Михновичу Гуляницькому. 30 жовтня 1601 р. він повернувся з військової служби з Підляшшя додому, до села Гуляльники Луцького повіту. Однак уже незабаром його брат Тиміш Михнович Гуляльницький улаштував новоприбулому вельми жорсткий прийом. Про це дізнаємося зі скарги Й.Гуляльницького на свого недоброзичливця, з якою 29 листопада 1601 р. він звернувся до Луцького ґродського уряду:

«Того самого вище названого дня, надвечір, мій брат Тиміш Михнович, маючи злий умисел, разом зі своїми синами Якимом та Іваном жорстоко й немилосердно побили мене киями та поранили. Якщо б мене не врятували добрі люди, то забили б до смерті. Адже погрозували моему здоров'ю, мовлячи: “Таки, – сказали, – уб'ємо тебе й утопимо. Тож не будеш ти довго ходити по світу!”. Через це прошу, щоб мою заяву записали до луцьких ґродських книг. А що не відразу подав цю мою протестацію уряду вашої милості, на те є така причина: був поголос про повітріє, яке, із Божого напущення, ніби було цієї осені в Луцьку й через небезпеку на той час тут, у Луцьку, не було ґродського уряду»¹⁷.

Достеменно невідомо, з якої саме причини Й.Гуляльницький упродовж місяця після нападу на нього в Гуляльниках і погроз йому вбивством не реагував на це у правовому плані. Хай там як, у нього, судячи з усього, не було підстав обманювати представників луцької ґродської влади щодо того, чому не поквапився з подачею протестації. Звідси запрошується думка: цей шляхтич, вочевидь як і решта мешканців Гуляльників, був неабияк збентежений чутками про небезпечну ситуацію в Луцьку з моровицею, яка, подекуди, спричинила припинення роботи ґродського уряду. Тож Й.Гуляльницький, вибираючи між тим, залишатися йому в Гуляльниках, де з ним могли жорстоко поквитатися непривітні родичі, чи їхати до

¹⁷ Протестація Й.Гуляльницького проти Т.Гуляльницького, 29.XI.1601 // Там само. – Арк.787 зв. – 788.

Луцька, сподіваючись лише на фортуна, обрав безпечніший, на його думку, варіант – сидіти вдома в очікуванні припинення або послаблення епідемії. Отже шляхтичі, котрі мешкали у сільській місцевості (куди, як у Гуляльниках, схоже, на той час ще не дісталася інфекція), хоча й знали про епідемію чуми на території повіту, однак уважали за можливе та потрібне поводитися у своєму селі так, як вони звикли це робити. Тож охоче з'ясовували стосунки між людьми свого кола (вочевидь не лише з ними) за допомогою насильства. Водночас чутки про моровицю в повітовому центрі лякали таких представників шляхетського стану, як Й.Гуляльницький. Це стримувало їх від того, щоб залишити порівняно безпечну зону свого села та негайно відбути до Луцька для вирішення нагальних проблем. До того ж вони не мали впевненості, чи працює ґродський суд з огляду на чуму.

Середина листопада 1601 р.: ще одне перенесення ґродських рочків

Після першого відтермінування наприкінці вересня – на початку жовтня 1601 р. земських і ґродських судових рочків час спливав швидко. Настало 15 листопада. Саме на цю дату луцькі ґродські урядники призначили відкриття сесії суду, адже попередню, що мала розпочатися шість тижнів тому, 4 жовтня, завадила провести епідемія чуми. Однак і у середині листопада епідемічна обстановка в Луцьку, як і в повіті загалом, залишалася кепською. Тож місцевим ґродським урядникам не залишалось нічого іншого, як знову перенести рочки на шість тижнів. Здавалося б, що в адміністративно-судовій сфері Луцького повіту нічого не змінилося порівняно зі встановленим напередодні особливим «чумним» режимом. Тим часом моровиця вочевидь сильніше, ніж раніше, вплинула на спроможність ґродської влади безперебійно функціонувати у вогнищі епідемії.

Про подібні моменти публічно-правового життя в охопленому моровицею повіті дізнаємося зі свідчення, яке наприкінці 1601 р. дав луцькому підстарості Матвієві Стемковському й судді Остафієві Єловичу Малинському возний енерал Валентій Тучаницький. Із цього документа випливає, що 8 вересня возний побував у службових справах на території Луцького повіту, а саме – у Ведмежому, де ввіткнув у ворота тамтешнього двору, який належав шляхтичеві Олександрові Загоровському, двадцять сім судових позовів. До нього в Луцькому ґродському суді позивався писар цієї установи Войтех Станішевський. Один із позовів стосувався захоплення О.Загоровським ґрунту в належному луцькому ґродському писареві Воленському (Волицькому?) маєтку, а решту позовів присвячено відшкодуванню тамтешнім селянам збитків, завданих нападниками. Розгляд справи мав відбутися на сесії Луцького ґродського суду, початок якої планувався на 15 листопада. Однак усьому завадила епідемія чуми («поменёные рочки для повітра не дошли»).

Скасування судових рочків не надто позначилося принаймні на повсякденній рутинній роботі возного В.Тучаницького. Адже моровиця моровицею, а йому потрібно було розвозити судові позови шляхтичам із викликом їх на найближчу за часом чергову сесію ґродського суду. Приміром, 20 листопада 1601 р., тобто лише через кілька днів по скасуванні судових рочків, він подався за добре знайомою йому адресою – до Ведмежого, аби вручити позови О.Загоровському. Примітно, що цього дня возний, так само, як і 8 вересня, знову ввіткнув у ворота подвір'я двадцять сім уже згаданих позовів із викликом до Луцького ґродського суду на оновлену дату судового засідання (на практиці ця судова сесія розпочалася 27 грудня, тобто за шість тижнів після останнього скасування 15 листопада). Крім ґродських В.Тучаницький залишив адресовані господареві Ведмежого ще два десятки

земських позовів. Виклик О.Загоровського до земського суду як відповідача також ініціював луцький гродський писар В.Станішевський. В одному з позовів ішлося про знищення за наказом О.Загоровського межових знаків на його волеському ґрунті, а в дев'ятнадцяти – про відшкодування збитків і про штрафи за поранення волеських підданих. Розгляд судової справи, про яку йдеться, запланували на сесію земського суду на початок 1602 р., що мала часову прив'язку до католицького свята Трьох Королів¹⁸ (із того факту, що досвідчений гродський писар, якого у судовій сфері важко було обдурити, закидав свого опонента десятками позовів, причому в різних інстанціях, можемо припустити: О.Загоровський за вчинений ним шляхетський наїзд отримав щонайменше чималий клопіт судової тяганини).

Загалом доволі очевидно, що луцькі гродські урядники фактично взяли ся протидіяти епідемії чуми у своєму повіті адміністративними напівзаходами. Поспостерігавши десь із місяць, як моровиця охоплює Волинь, у тому числі територію Луцького повіту, вони все ж наважилися скасувати на початку жовтня 1601 р. гродські рочки. Їх відтермінували на шість тижнів, однак, як з'ясувалося, урядники схилили у своїх розрахунках, адже по тому, як оголошений ними термін відкриття рочків – 15 листопада – настав, епідемія не відступила. Тож мислячи звичними для гродської влади Луцька адміністративно-організаційними часовими віхами, а також діючи методом проб і помилок, тамтешні урядники знову відсунули судову сесію на шість тижнів, тобто призначили її на 27 грудня. Натомість їхні земські колеги постали більш точними в розрахунках щодо перенесення судової сесії на час, коли вже не буде моровиці. Утім це пояснювалося не винятковою епідемічною прозорливістю земських служителів Феміди, а тим, що часові проміжки між сесіями земського суду були помітно тривалішими порівняно із гродськими.

Звісно, одного скасування судових сесій було замало, щоб упоратися з чумою. Однак навіть у межах цього «відомчого карантину» його ефективність в епідемічному плані вочевидь виявилася меншою, аніж могла бути. Як пам'ятаємо, під час першого відтермінування луцьких гродських рочків на початку жовтня 1601 р. місцевий гродський уряд у звичному для себе режимі продовжив ризиковану в перебігу пошесті діяльність, адже попри небезпеку до його канцелярії прибували відвідувачі, а урядники ухвалювали різні рішення.

Луцькі гродські урядники через чуму знову скасували заплановані на 15 листопада 1601 р. судові засідання. Уже йшлося про те, що возний енерал В.Тучаницький 20 листопада рушив у службове відрядження Луцьким повітом. Звісно, він ризикував підхопити інфекцію та, напевно, це усвідомлював. Якщо при виконанні службових обов'язків возний наражав себе на небезпеку, то чи остерігався він епідемії в тих чи інших ситуаціях повсякденного життя? Чи після того, як 15 листопада луцькі гродські урядники визнали, що епідемія в повіті триває, вони й надалі регулярно відвідували гродську канцелярію?

Відповідь на ці запитання можемо дістати, зокрема, з протестації В.Тучаницького проти Аркша Свинюського, його сина Мошка, а також Бера – євреїв із містечка Романів Луцького повіту. 8 грудня 1601 р. з цим документом ознайомився луцький бурґрабій Адам Ольшамовський, після чого його вписали до гродських книг. Отже за словами В.Тучаницького А.Свинюський зі спільниками:

«20 листопада теперешнього, 1601 р., вони спочатку заступили добровільну дорогу на мосту через річку Стир моїй двірській челяді і слугам, коли ті йшли з романівського торгу – Андрію Поповичу, Мартину Павловичу, шляхтичу

¹⁸ Свідчення возного про вручення судових позовів О.Загоровському, 31.XII.1601 // Там само. – Арк.827 зв. – 828.

Матису Головачевичу і служебній невісті (жінці – П.С.) Ганні. Без будь-якої причини, лише зі свого злого умислу, вони їх побили й поранили, залишили лежати на місці. [Подорожні] їх привезли до мого дому на возі. [Нападники] пограбували в них чимало речей, зокрема в Мартина Павловича – [взяли] копу грошей литовських із хусткою, яку куплено за 3 гроші; шапку, підшиту хутром лисиці за 1,5 золотого; сокиру за 9 грошей; сермягу за 0,5 копи грошей; ніж із поясом за 3 гроші. В Андрія Поповича – мішок, у ньому було 0,5 копи грошей; зірвали шапку за 0,5 копи та за 2 гроші; корд (короткий меч – П.С.) за 2 злотих; шкірку за 7 грошей; ніж за 2 гроші. У Матиса Головачовича – 70 грошей; хустку за 4 гроші; шапку, підшиту лисячим хутром за 3 злотих; шаблю за 1 копу грошей. У невісти Ганни пошарпали підвіку (жіночий головний убір – П.С.) за 6 грошей, товстку (хустка з грубого полотна – П.С.) за 0,5 копи; [заволоділи] мощною із 40 литовськими грошами. Щодо цього [я] не полишив би відразу вчинити проти них [нападників] протестацію. Однак, оскільки уряд вашої милості не працював через повітріє, не зміг цього зробити».

Описавши інцидент, що трапився 20 листопада 1601 р. з його підданими на мосту через Стир, возний В.Тучаницький перейшов до розповіді про нові кримінальні витівки своїх недоброзичливців – євреїв із Романова. Причому цього разу їхня агресія, у тому числі у формі фізичного насильства, виявилася спрямованою персонально проти нього самого:

«По цьому, 5 грудня, це свавільство ще більше осміліло, оскільки не дістало жодного покарання за свій попередній учинок. Довідався, що я прийняв на романівський ярмарок для купівлі для своєї потреби кількох десятків мац (міра об'єму сипких тіл, від 80 до 100 л – П.С.) жита. Був там весь день. Купивши на тому ярмарку жита, як чоловік спокійний, не очікуючи нічого злого ані від них, ані від будь-кого іншого, [я], упевнений у надійності громадського порядку й посполитого права, поїхав на санях з одним лише хлопцем добровільною дорогою через романівський міст до свого дому, до Разник. У цей час ті вище названі євреї, підготувавшись разом із бахурами, зі своєю челяддю та з багатьма іншими своїми помічниками, імена і прізвиська яких вони ліпше знають, забувши про страх Господній [...] знайшли для свого злого вчинку зручне місце: засіли в порожньому млині, який на річці Стир при мосту. Коли я вночі – могло бути кілька годин у ніч – їхав через міст до того млина, [вони] спочатку вчинили окрик, а потім [...] мене жорстко й немилосердно побили та поранили».

Згодом челядники В.Тучаницького довідалися про злу пригоду, яка з ним трапилася. Цю новину до Разник приніс хлопець – супутник постраждалого, котрому вдалося врятуватися. Піддані відшукали свого пораненого пана на місці інциденту й відвезли його на санях додому. Хоча возний залишився живий, однак побоювався, що побиття може стати для нього фатальним. У своїй протестації він нарікав також на пограбування. Зокрема нападники забрали в нього такі предмети верхнього одягу, як делію за 10 злотих, опанчу за 5 злотих, а ще шапку за 1 копу грошей литовських і турецьку шаблю за 10 злотих. Луцькій бурграбій, ознайомившись із протестацією В.Тучаницького, не лише пішов назустріч скаржникові, наказавши записати його письмове звернення до гродських книг, а й задовольнив його прохання щодо надання йому возного для засвідчення факту розбійного нападу, у тому числі для фіксації характеру поранень постраждалого¹⁹.

¹⁹ Протестація В.Тучаницького проти Аркша і Мошка Свинюських, а також Бера, 8.XII.1601 // Там само. – Арк.796–797 зв.

Із наведеної вище джерельної інформації простежуються не лише певні повсякденні реалії життя людей у волинській провінції після листопадового 1601 р. відтермінування ґродських судових роцків через епідемію чуми, а й те, як це відтермінування вплинуло на адміністративно-правові інституції Луцького повіту. Отже сталося так, що 20 листопада, тобто того самого дня, як возний В.Тучаницький у межах виконання своїх службових обов'язків доставляв конкретним адресатам судові позови, декілька його підданих із села Разник (Расники, Рясники), розташованого, судячи з усього, неподалік від містечка Романів, яке лежало східніше Луцька, подалися на романівський торг. Піше повернення разницьких підданих В.Тучаницького з торгу виявилось для них драматичним – їх побили, поранили й пограбували декілька євреїв, котрі мешкали в Романові. Возний В.Тучаницький був налаштований притягнути нападників до судової відповідальності. Першим кроком на шляху до цього мало стати внесення протесту (протестації) до ґродських книг. Однак він не зміг це зробити, оскільки Луцький ґродський уряд не працював через епідемію чуми – подібно до того, як це було під час першого перенесення судової сесії на початку жовтня 1601 р.

Тим часом 5 грудня 1601 р. возний В.Тучаницький поїхав як приватна особа на ярмарок до Романова придбати жита. Цей дрібний шляхтич мав помічника – хлопця-челядника. Вочевидь він особисто, як звичайні селяни або міщани, купував збіжжя. Напевно не надто вирізнявся серед простого ярмаркового люду і своїм одягом. Принаймні ціна шапки цього возного була близькою до цін головних уборів його підданих: якщо у В.Тучаницького вона коштувала 1 копу литовських грошей, тобто 2,5 польського злото-го, то, приміром, М.Павлович мав шапку за 1,5, а М.Головачович – за 3 злотих.

Хай там як, а В.Тучаницький, котрий добре знав про чуму в Луцькому повіті, вочевидь не дуже зважав на цю загрозу, вирушаючи на велелюдний торг у Романові. Возний настільки захопився купівлею, що довелося повертатися додому поночі. Звісно, і людей, які ярмаркували в Романові, також не злякала смертельна епідемія. Як і групу вже згаданих романівських євреїв. Останні засіли у занедбаному млині аж ніяк не задля того, щоб там сховатися від моровиці – вони чекали на В.Тучаницького, аби напасти на нього.

Возний, жертва розбійного нападу, уже 8 грудня 1601 р., через два дні після інциденту, подав відповідну протестацію до Луцького ґродського уряду. Крім фактів, пов'язаних із конкретикою злочину, В.Тучаницький, який, з одного боку, вочевидь поділяв настанови шляхетської системи цінностей щодо шанування правових норм, а з іншого – під час виконання обов'язків возного часто стикався з фактами нехтування правом, убачав спонукальну причину розбійництва Аркші Свинюського та його поплічників, романівських євреїв, у тому, що вони не відповіли за свій попередній злочин. А безкарності посприяло, як впливає з протестації, тимчасове припинення діяльності ґродського уряду через чумну пошесть. Та обставина, що В.Тучаницький, котрий після нападу 20 листопада романівських євреїв на його підданих зі вже зазначеної причини не зміг подати протестацію проти них, однак після їхньої насильницької акції 5 грудня вже проти нього самого таки спромігся це зробити 8 грудня, доводить, що Луцький ґродський уряд поновив свою діяльність – як видається, через загальне поліпшення епідемічної ситуації.

Звісно, що порівняно нетривалий за часом збій у роботі шляхетської станової інституції був не випадковим. Однак справжня його причина доволі очевидна – епідемія чуми. Можливо, певну паузу у функціонуванні Луцького ґродського уряду (факт якої в останній декаді листопада 1601 р. підтвердив, отже, возний В.Тучаницький) спричинили якісь персональні проблеми луцьких ґродських урядників, як-от їх могла зачепити моровиця? Аби спробувати відповісти на це запитання, звернемося до

документальних матеріалів. Своєрідним індикатором стабільної роботи Луцького гродського уряду восени 1601 р. може бути головування в ньому бурграбія Адама Ольшамовського. Адже саме він доволі довго беззмінно представляв гродську владу в Луцькому повіті. Утім згодом він почав відходити від педантичного щоденного виконання своїх обов'язків. Приміром, якщо 9 жовтня А.Ольшамовський урядував у Луцькому замку²⁰, то наступне засідання зміг провести через два дні, 12 жовтня²¹. Наприкінці листопада визначилася стала тенденція, яка полягала в тому, що гродські урядники доволі часто змінювали один одного в ролі заступників луцького підстарости. Так, 28 листопада гродську владу в Луцьку представляв Мартин Прерацький²², а наступного дня віжки управління гродським урядом знову повернув собі А.Ольшамовський²³. Натомість 30 листопада вони опинилися в руках луцького гродського писаря Войтеха Станішевського – «за відсутності на цей час уродженого пана Матія Стемпковського, луцького підстарости»²⁴. До слова, у ці дні вже згаданий возний В.Тучаницький міг подати скаргу про напад 20 листопада романівських євреїв на його підданих. Однак цього він чомусь не зробив, маючи за краще нарікати на припинення роботи Луцького гродського уряду.

Своєрідна чехарда урядників, які заступали на владному посту луцького підстаросту (що вперше виразно проявилася наприкінці листопада 1601 р.), спостерігалася й у подальшому. Якщо 20 грудня відповідні повноваження виконував Стефан Дворецький²⁵, то 21 і 22 грудня вони перейшли, судячи з усього, до родича Адама Ольшамовського – Мартина (Марціяна) Ольшамовського²⁶. Тим часом доволі швидко А.Ольшамовський поновив свої керівні позиції в Луцькому гродському уряді²⁷.

Як бачимо, А.Ольшамовський, основний організатор роботи гродської влади в Луцьку під час епідемії чуми в осінні місяці 1601 р., перебував на фактичному керівному посту в Луцькому гродському уряді також і у грудні того року. Тобто, цілком очевидно, моровиця його не здолала. Це означає, що зауважене возним припинення роботи гродського уряду на деякий час, особливо в кілька перших днів третьої декади листопада, спричинила не хвороба того, хто тимчасово виконував обов'язки луцького підстарости (подібні виконавці, як можна було переконатися, за потреби легко змінювали один одного). Найбільш імовірною причиною збоїв у робочому ритмі Луцького гродського уряду стало накопичення проблем, пов'язаних із поширенням моровиці в межах повіту. Судячи з усього, саме через це гродські урядники вирішили взяти паузу у своїй роботі. Про це стверджував і реальний свідок зупинки роботи шляхетських судово-адміністративних інституцій в Луцьку – В.Тучаницький. Попри певну суперечливість у деталях, він, як офіційна особа, як возний, вочевидь не міг вигадати історію про вимушені канікули гродської влади через чуму. Адже подав свою протестацію від 8 листопада 1601 р. цілком обізнаний і компетентній щодо цього особі – луцькому бурграбієві А.Ольшамовському.

²⁰ Реляція возного щодо справи І.Курияновського, 9.X.1621 // Там само. – Арк.775.

²¹ Зізнання возних про обволоання вбивць під час похорону С.Шенявського, 12.X.1601 // Там само. – Арк.776.

²² Скарга М.Грановського на М.Собеського, 28.XI.1601 // Там само. – Арк.786 зв.

²³ Протестація Й.Гуляльницького проти Т.Гуляльницького, 29.XI.1601 // Там само. – Арк.787 зв.

²⁴ Реляція возного щодо справи Г.Сангушка Кошерського, 30.XI.1621 // Там само. – Арк.788.

²⁵ Свідчення возного про вручення судового позову луцькому старості від імені Я.Кашовського // Там само. – Арк.797 зв.

²⁶ Свідчення возного щодо посесії Г.Ушака Куликовського частини маєтку Полганова, 21.XII.1601 // Там само. – Арк.804 зв.; Свідчення возного про вручення судових позовів різним особам, 22.XII.1601 // Там само. – Арк.805.

²⁷ Скарга І.Сайковського на Я.Сулимовського, 24.XII.1601 // Там само. – Арк.807.

27 грудня 1601 р. в Луцьку таки відкрилися заплановані на цю дату городські рочки. Нарешті в місті з'явився підстароста Матвій Стемпковський. Він і луцький городський суддя Остафій Єлович Малинський відкрили судову сесію²⁸. Ця обставина, а також те, що у грудні городський уряд, попри певні проблеми напередодні, продовжував функціонувати дає підстави припустити, що впродовж грудня 1601 р. епідемія чуми в Луцькому повіті стихла – напевно так само, як і на території Волинського воєводства загалом.

***

Отже під час епідемії чуми, яка в Луцькому повіті розпочалася 2 вересня 1601 р. й вочевидь охопила майже весь грудень, тобто тривала близько чотирьох місяців, повітові городські й земські станові судово-адміністративні інституції шляхти задля стримування пошесті вдалися до певних організаційних заходів карантинного характеру. На початку жовтня було скасовано заплановані на цей час сесії земського та городського судів. Їх перенесли на пізніший час згідно з ustalеними термінами проведення судових рочків: земські – на початок 1602 р. (що спричинило невдоволення деяких представників панівного соціального стану, яким скасована судова сесія була потрібна для залагодження власних правових та економічних проблем), а городські – на 15 листопада. Оскільки до середини останнього осіннього місяця епідемія не завершилася, то городські судові рочки довелося ще раз відтермінувати на шість тижнів, тобто перенести їх на 27 грудня 1601 р.

Доволі очевидно, що земські та городські урядники в межах своїх повноважень, спираючись на чинні законодавчі норми (Литовський статут) і, принаймні формально, на «громадську думку» шляхти щодо актуального рівня епідемічної загрози, ухвалили значуще і стратегічно важливе для безпеки населення рішення про судові «канікули». Завдяки цьому було загальмовано процес інфікування населення, адже вдалося уникнути скупчення в Луцьку чималої кількості шляхтичів та їхніх слуг, котрі з'їхалися б із різних місцевостей на рочки, тісно між собою контактуючи, у тому числі у закритих приміщеннях. Оскільки у краї бушувала моровиця, то такі велелюдні судові зібрання вочевидь прискорили б темпи поширення інфекції.

Попри цілком виправдане з епідеміологічного погляду владне рішення відмовитися від проведення судових рочків, городські урядники у своєму «відомчому карантині» діяли не системно, адже канцелярія Луцького городського суду продовжувала працювати на регулярній основі (за винятком певних незначних часових збоїв). До неї прибували шляхтичі не лише в термінових, а й у рутинних справах, що могли зачекати сприятливішого часу. Активно перемішувалися територією повіту, охопленою епідемією, у службових справах дрібні судові урядники – возні. У Луцьку не було обмежень щодо судово-правових публічних процедур, пов'язаних із ритуальними церемоніями, які передбачали відвідування храмів, ринків та інших місць масового скупчення людей. Усе це несло неабиякі епідемічні ризики. З одного боку, симптоматичним підтвердженням реальності чумної загрози в повітовому центрі стала смерть луцького «балвера», який під час моровиці контактував із багатьма клієнтами. З іншого боку, той факт, що його вимерлий через пошесть будинок ізолювали, може слугувати прикладом спеціальних практичних заходів влади карантинного характеру.

Попри небезпеку зараження, із-поміж шляхти, і не лише в її середовищі, знаходилися особи, які не відмовлялися від насильства, аби в такий спосіб забезпечити власні економічні та інші інтереси. Причому під час подібних силових акцій, які іноді набували форми доволі масштабних бойових дій, їхніми учасниками й

²⁸ Свідчення возного про вручення судових позовів А.Фірлею, 27.XII.1601 // Там само. – Арк.814.

жертвами ставали чимало осіб, а це явно не сприяло підвищенню рівня епідемічної безпеки місцевого населення. До того ж по завершенні «гарячої фази» сторони конфлікту, аби якнайкраще забезпечити свої правові позиції, прагнули дістатися ґродського уряду, що породжувало міграції з периферії до повітового центру, і навпаки. Утім у деяких випадках постраждали відкладали подібні візити до сприятливішої епідемічної обстановки. Щодо населення сільської глибинки, яке ще не охопила моровиця, то воно, звичне до різних загроз, із-поміж яких пошесть не завжди була найстрашнішим лихом, ігнорувало чумну небезпеку принаймні в тому плані, що займалося своїми повсякденними господарськими справами, зокрема охоче вирушало на велелюдні ярмарки до найближчих містечок.

REFERENCES

1. Boeckl, Ch.M. (2000). *Images of plague and pestilence: iconography and iconology*.
2. Byfield, T. (2010). *Renaissance: God in Man, A.D. 1300 to 1500: But Amid Its Splendors, Night Falls on Medieval Christianity (Christian History Project)*.
3. Frith, J. (2012). The History of Plague. Part 1: The Three Great Pandemics. *Journal of Military and Veterans' Health*, 20, 2(April).

Petro Sas

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ukraine.middle.ages@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3428-5492>

Anti-Epidemic Measures of the Authorities in Volyn (Early Seventeenth Century)

Abstract. The purpose of the study is to examine, on the basis of documentary materials, quarantine measures taken by Lutsk city and county officials to curb the plague epidemic of 1601 in Lutsk county, as well as to elucidate the lifestyle of representatives of certain categories of the population at that time. **The methodology** of the study is to apply the comparative-historical method, the principles of objectivity and the systematic approach in the study of socio-historical phenomena and processes. **Scientific novelty.** The specific anti-epidemic measures and their effectiveness in preventing the spread of the plague epidemic to which representatives of the City and Zemskyi authorities of Lutsk county have been identified. The features of epidemiological consciousness and behavior of representatives of different social strata of the population are outlined. **Conclusions.** It was established that the epidemic lasted for about four months in the territory of the county – from September 2 until almost the end of December 1601. In the beginning of October, the local government postponed the session (rochky) of the Zemskyi Court to the beginning of 1602. The City Court session was postponed to six. until November 15, and after that it was rescheduled – to December 27, 1601. Despite the protests by some representatives of the dominant social status, who saw the abolition of judicial years as a violation of their private interests, in fact this decision was quite important from an epidemiological point of view. After all, due to this “departmental quarantine”, instituted by the City and Zemskyi states, the judicial and administrative institutions of the nobility managed to avoid coming to Lutsk from different parts of the county covered by the plague, a large contingent of noble claimants and defendants, as well as their servants. At the same time, these anti-epidemic measures were actually half-hearted. After all, throughout the epidemic (except for a short period), the Lutsk City Government regularly met, receiving visitors from both urgent and various routine matters. The county was constantly plied by small court officials. The epidemic threat did not force some nobles to abandon gun violence. One of the consequences of such conflicts was the frequent trips of their participants from the periphery to Lutsk, to the City Government. In the meantime, the population of the rural hinterland, which had not yet reached the plague, did not change too much the usual tribe of life, in particular, took an active part in the fair trade.

Keywords: Volyn, Lutsk county, plague, anti-epidemic measures, urban and regional court sessions, urban and regional judicial and administrative officials, epidemiological consciousness and behavior.